

Zonele de intrare și trecere în spațiul sacru al bisericii. Teme iconografice

Ancuța-Maria ILIE

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences

Personal e-mail: ancuta.ilie@ulbsibiu.ro

The Passageway Areas in the Sacred Space of the Church. Iconographical Themes

This paper aims to present the research results concerning the church painting of the entrance and passage portals. I analysed the place of the iconographic subjects and their possible role in this area. The results are based on the study of Moldavian churches that were built and painted during the reigns of Stephen the Great and Petru Rares (century).

The entrance portal of the church acts as the border between the profane exterior space and the sacred interior one, as in Mircea Eliade's view. Through a series of factors such as architecture, iconography, and ritual, the interior of the church becomes a space with sacred value.

Passing through the portals and through the successive rooms of the church that carry a progressive sense of sacredness suggests the idea of a 'passage' from the exterior to the interior. This 'passage' is highlighted by the interior architecture and the iconography of each room and portal area.

Keywords: passageway, church portal, iconography, sacred space, medieval Moldavia, 15th - 16th century

În întreg spațiul bizantin, adiacent altarului și naosului, se construiesc încăperi anexă cu diferite funcții. Numărul acestor încăperi anexă, care, în Moldova, pot fi pridvorul, pronaosul sau gropnița, diferă de la un monument la altul, astfel că vom întâlni fie două, fie trei portaluri de trecere.

Intrarea în biserică reprezintă o limită între spațiul exterior, profan, și spațiul interior, sacru.¹ În interiorul bisericii, factori diverși (arhitectură, iconografie, ritual) formează un spațiu sacru,² iar intrarea/ pragul reprezintă limita acestui spațiu. În același sens, trecerile dintr-o încăpere a bisericii în alta, marchează „calea”, din mediul exterior în cel interior, până în naos, „cale” care trece prin încăperi al căror grad de sacralitate crește progresiv, pe măsura apropierii de altar, de locul întâlnirii cu Dumnezeu. Acest drum, fizic și spiritual, este marcat foarte sugestiv de arhitectura interioară

și de iconografia pereților fiecărei încăperi și de cea a portalurilor de trecere. În sens liturgic, intrarea în biserică, pe care o săvârșește poporul, diferită în semnificații de intrarea ierarhilor, este considerată „întoarcerea necredincioșilor de la neștiință și rătăcire la cunoașterea lui Dumnezeu”,³ este deci o întoarcere la virtute și adevărata cunoaștere. Transpunând semnificațiile acestui ceremonial liturgic în plan vizual, reprezentările iconografice însoțesc, îndrumă, oferă exemple, dar și atenționări credinciosului dornic de a parcurge „calea”.

Racordurile esențiale din înlănțuirea cărora se constituie traseul parcurs de către credincioși, „trecerile”, „ușile”, cât și tot acest traseu în sine, „calea”, sunt acompaniate de temele iconografice ce vor fi enumerate în cele ce urmează.

Bisericile selectate, ctitorite în vremea lui Ștefan

cel Mare și până la sfârșitul domniei lui Petru Rareș (de către domnitori sau de către boieri), a căror pictură a fost executată tot în timpul domniei acestora, sunt: „Sfântul Nicolae” din Rădăuți, „Sfânta Cruce” din Pătrăuți, „Sfântul Ilie” din Suceava, „Sfântul Gheorghe” Voroneț, „Sfântul Nicolae” Popăuți, „Sfântul Nicolae” Bălinești, „Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul” arbore, „Înălțarea Domnului” Neamț, „Pogorârea Sfântului Duh” Dobrovăț, „Sfântul Gheorghe” din Hârlău, „Sfântul Nicolae” Proboța, „Sfântul Gheorghe” din Suceava, „Adormirea Maicii Domnului” din Humor, „Buna Vestire” Moldovița, „Sfântul Nicolae” Coșula, „Tuturor Sfinților” Părâuți.

Maica Domnului

În multe biserici din Moldova, imaginea Maicii Domnului a fost asociată ușilor de intrare în naos sau pronaos. În situația prezenței acestei reprezentări în zona portalului de trecere în naos (simbol al ușii Ierusalimului ceresc), interacțiunea dintre pictură și arhitectură este evident adaptată scopului de comunicare a importanței acestei imagini, *Maica Domnului* fiind recunoscută simbolic ca ușă a raiului.⁴

Sfântul Grigorie Palama, în discursul său despre intrarea Fecioarei în Sfânta Sfințelor subliniază caracterul de „hotar” al Fecioarei, de limită între natura creată și cea necreată: „Prin urmare, numai Ea singură e hotar al naturii create și necreate, și nimeni n-ar putea veni la Dumnezeu decât prin Ea și prin Mijlocitorul care S-a născut din Ea; și niciunul din darurile lui Dumnezeu n-ar putea fi făcute atât îngerilor, cât și oamenilor decât prin Ea. [...] Căci, spune Psalmistul, Dumnezeu e în mijlocul Ei și nu se va clătina. (Ps 45, 5)”.⁵ Ea are atributul de mijlocitoare în traseul credinciosului spre mântuire. Sfântul Palama menționează obligativitatea trecerii prin Ea și automat prin Hristos („Eu sunt ușă.”⁶) pentru dobândirea mântuirii și a salvării. Arhitectonic și iconografic, aceste idei se reflectă în plasarea icoanei Fecioarei în contextul zonelor de trecere din biserică, mai ales în zona intrării în naos (asimilată Porților Raiului, ale Ierusalimului ceresc), ca însoțitoare a credinciosului și îndrumătoare spre zona altarului, spre scopul final al comuniunii euharistice.

O bogată hermeneutică teologică, liturgică și patristică este dedicată cinstirii atributului Fecioarei de a participa la Întruparea lui Hristos: imagini simbolice pline de venerație, constituite pe baza evenimentelor cu caracter revelator din Vechiul Testament. În toate aceste scrieri, Fecioara este privită ca o biruință asupra urmărilor păcatului adamic, iar toate evenimentele ca victorii asupra diavolului.

Lectura făcută profețiilor mesianice fixează rolul Maicii Domnului de record esențial, punct de trecere,

poartă către cer pentru credincioși și mai ales prin care Hristos s-a întrupat. „Apoi m-a dus bărbatul acela înapoi la poarta cea din afară a templului, spre răsărit, și aceasta era închisă. Și mi-a zis Domnul: <Poarta aceasta va fi închisă, nu se va deschide și nici un om nu va intra pe ea, căci Domnul Dumnezeu lui Israel a intrat pe ea. De aceea va fi închisă>.”⁷

Iconografia preia toate aceste imagini simbolice în compoziții a căror temă pot fi diferite evenimente biblice, profeții, sau reprezentări ale Maicii Domnului. În cazul de față, ne interesează reprezentarea Maicii Domnului împreună cu Pruncul Hristos, deasupra portalului de intrare, în naos sau pronaos. Astfel, semnificațiile simbolice ale Fecioarei – de ușă a raiului, ușă neumblată, „ușă prin care a trecut singur Cuvântul” – sunt asociate cu atributul lui Hristos de ușă și cale – „Eu sunt ușă. De va intra cineva prin Mine, se va mântui.”;⁸ „Eu sunt Calea, Adevărul și Viața. Nimeni nu vine la Tatăl decât prin Mine.”⁹ Imaginea Fecioarei cu Pruncul este tratată în diferite variante. Fecioara reprezentată deasupra intrării în biserică funcționează ca un ghid al celor care intră în biserică, în căutarea mântuirii și salvării.

Una din variantele de reprezentare a Mariei cu Pruncul aparține tipului „Eleusa”,¹⁰ „Maicii Domnului Îndurătoarea”, pe care Gheorghe Balș îl consideră de influență rusească, fără a exclude însă contribuția unor meșteri greci (Gheorghe din Tricala și Stamate Costona).¹¹

Altetipuriale icoanei Maicii Domnului, reprezentate în contextul portalurilor de trecere în biserică, sunt cel al „Maicii Domnului Blachernitissa”, realizată pe modelul icoanei Maicii Domnului din mănăstirea Blachernai;¹² al „Maicii Domnului Hodegetria”,¹³ care se pare că a existat în mănăstirea Hodegon din Constantinopol; tipul „Maicii Domnului orantă”,¹⁴ cu brațele ridicate către cer, rugându-se pentru oameni.

În bisericile analizate, reprezentări ale Maicii Domnului apar deasupra intrării în naos la „Sf. Ilie” din Suceava (Maica Domnului cu Pruncul Hodegetria), Pătrăuți¹⁵ (Maica Domnului orantă Blachernitissa), Arbore (Maica Domnului cu Pruncul Hodegetria), la Moldovița (Maica Domnului orantă cu Pruncul), deasupra intrării în biserică la Voroneț (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Humor (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Bălinești (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Moldovița (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Neamț (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa – intrarea în pridvorul închis), „Sf. Gheorghe” din Suceava (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), în pronaos, în zona intrării la Moldovița (Maica Domnului cu Pruncul flancată de îngeri – deasupra intrării), la Humor (Maica Domnului cu Pruncul – deasupra intrării), la Dobrovăț (Maica Domnului cu Pruncul – în dreapta intrării).

Icoana de hram

Sfântul care patronază și ocrotește un lăcaș de cult se bucură de o venerație caldă a membrilor comunității de cult, realitate explicată printr-o apropiere congeneră de aceștia. Oamenii obișnuiți și ei, cândva, s-au sfințit prin credință desăvârșită și nu au exclus chiar sacrificiul suprem în numele credinței în Hristos, Ierarhul suprem. Sfinții de hram sunt un exemplu accesibil pentru credinciosul care începe să parcurgă calea către îndreptare și împărtășire cu cele sfinte.

Icoana reprezentând hramul bisericii apare la Rădăuți deasupra intrării în pronaos, care înainte de adăugarea pridvorului era intrarea în biserică. Este vorba de icoana *Sfântului Nicolae*, în poziție orantă, cu doi îngeri de o parte și de alta a capului. La Pătrăuți, în timpanul portalului de intrare sunt reprezentați *Sfinții Împărați Constantin și Elena*, susținând *Sfânta Cruce* plasată între ei. *Sfântul Ilie*, reprezentat în timpanul portalului de intrare în biserică, este patronul bisericii cu același nume din Suceava.¹⁶ Icoana de hram la Bălinești îl reprezintă pe *Sfântul Nicolae*, flancat de *Isus* și *Maica Domnului*, și este situat deasupra intrării în naos.

La Arbore, deasupra intrării se află scena *Tăierii capului Sf. Ioan Botezătorul*, iar la Voroneț, deasupra intrării în naos este reprezentat *Sfântul Gheorghe* militar, primind coroana biruinței de la un înger. La Moldovași, hramul este al *Bunei Vestiri*, reprezentată deasupra ușii de intrare în gropniță, iar la Humor, deasupra intrării în gropniță este reprezentată *Adormirea Maicii Domnului*, în vreme ce la Probota, în pridvor, deasupra intrării în pronaos, este reprezentat *Sfântul Nicolae*, flancat de *Hristos* și *Maica Domnului*. La Dobrovăț, icoana de hram, *Pogorârea Sfântului Duh*, este reprezentată de două ori: deasupra intrării în pronaos și deopotrivă deasupra intrării în gropniță.

Deisis

Compoziția *Deisis*, care s-a dezvoltat în lumea bizantină mai ales după triumful împotriva iconoclastului al celui de al VII-lea sinod ecumenic, are origini pre-iconoclaste. Printre istoricii de artă bizantină, termenul „*Deisis*”¹⁷ nu are întotdeauna aceeași nuanță. Sintetizând interpretările, se poate spune că *Deisis* reprezintă o temă a rugăciunii și o temă a judecății. Aceasta se poate deduce și din îndrumarul despre pictură al lui Dionisie din Furna¹⁸ care descrie de două ori această temă: o dată ca parte a Judecății de Apoi (când poate indica timpul eshatologic) și o dată ca subiect independent, reprezentat deasupra ușii bisericii, fără a o denumi însă „*Deisis*”.

Atunci când tema imaginii *Deisis* este aceea a „rugației”, Hristos Împăratul, izvor al legii și al judecății, dar și al milostivirii, este însoțit de Fecioară și

Sfântul Ioan Botezătorul.

Deisis cu Hristos Arhieru¹⁹ apare reprezentat deasupra zonelor de trecere, sensurile situației aici fiind în strânsă legătură cu întreg ritualul liturgic, cu orientarea acestuia către destinul final al omului, către sfânta judecată și mântuire.

În cazul bisericilor analizate, scena *Deisis* apare în zona portalului de trecere la Voroneț (deasupra intrării în biserică, în pridvorul închis), Pătrăuți (deasupra intrării în biserică), Moldovași²⁰ (*Deisis arhieresc* - în gropniță, în dreapta portalului de intrare în naos; deasupra portalului este *Maica Domnului cu Pruncul*), Dobrovăț (în gropniță, deasupra ușii de intrare în naos).

Sfânta Cruce — simbol apotropaic și al biruinței

Crucea, simbol al crucificării lui Hristos, a devenit un simbol al creștinismului, încă din primii ani ai dezvoltării sale. Nașterea simbolului se datorează faptului paradoxal că, prin moartea Sa pe cruce, Hristos a învins puterea morții și a oferit omenirii viața veșnică.

Semn al victoriei și salvării, crucea este preamărită ca important instrument de luptă împotriva răului, ca triumf al luminii și vieții. Venerația crucii crește odată cu viziunea pe care împăratul Constantin o are înaintea bătăliei de la Pons Milvius, din 312, se intensifică după aflarea Sfintei Cruci de către împărăteasa Elena, iar cultul acesteia continuă să se dezvolte treptat.

Crucea este privită ca fiind singura și adevărata armă împotriva puterilor demonice și malefice. În funcție de localizarea lor în biserică, crucile apără intrările în biserică, în altar, îi protejează pe oficanți sau pe morți (când sunt plasate în apropierea mormintelor, cazul celor din gropnița de la Dobrovăț).

În contextul moldovenesc, crucea apare la Rădăuți (pe perețele de vest al pronaosului, deasupra intrării), Pătrăuți (în icoana de hram, deasupra intrării în biserică, este situată între *Sfinții Constantin și Elena*), „Sf. Gheorghe” din Hârlău (deasupra pisaniei din timpanul portalului de intrare în biserică), Probota²¹ (la intrarea în gropniță, pe fața nordică a glafului, iar pe cea sudică este Sf. Onufrie, iar în partea superioară *Mâna lui Dumnezeu*).

Arhanghelii Mihail și Gavriil

Exegeza Sfintei Scripturi a făcut posibilă înțelegerea ontologiei acestor slujitori imateriali al lui Dumnezeu, strâns legați de viața prezentă a omului, de momentele cruciale ale existenței lui, dar și de soarta pe care sufletele o au după moarte. Dionisie Areopagitul oferă chiar o teologie a ierarhiei cerești, „specializarea” acestora fiind strict condiționată de intensitatea cu care acestea se împărtășesc din sfințenia lui Dumnezeu. Pe treapta

cea mai apropiată de oameni găsim „Începătoriile, Arhanghelii și Îngerii”.²²

Îngerii, generic vorbind, au un rol important în arătarea căii celei bune, plăcute lui Dumnezeu. Ei sunt reprezentați în multe biserici ca păzitori ai ușilor de trecere spre naos. Arhanghelii sunt prezenți în drumul spre Spațiul Sacru fie ca păzitori, fie ca învățători.

Sfântul Maxim Mărturisitorul afirmă că „tot creștinul trebuie să se afle des în sfânta biserică și să nu lipsească niciodată de la Sfânta Liturghie săvârșită în ea, pentru sfinții îngeri care sunt de față și scriu de fiecare dată pe cei ce intră”.²³ Acest text al Sfântului Maxim Mărturisitorul argumentează interacțiunea simbolică dintre îngeri și spațiul de trecere în bisericele moldovenești. Îi putem vedea la intrarea în naos, Mihail, purtător de sabie, avertizând că este permis accesul doar celor cu inima curată și care intră cu sfială, iar Gavriil, purtând pana și pergamentul, avertizează că poartă de grijă celor buni și nimicește pe cei răi.

Această temă iconografică se cristalizează încă din perioada de sfârșit a Bizanțului, iar în Moldova îi întâlnim frecvent pe Arhanghelii Mihail²⁴ și Gavriil flancând trecerea dintre pronaos spre naos, iar în cazul bisericilor cu gropniță sunt reprezentați în dreptul trecerii dinspre gropniță spre naos. Reprezentările apar astfel: la „Sf. Ilie” Suceava (păzesc intrarea în naos), la Bălinești (păzesc intrarea în naos, alături de *Apostolii Petru și Pavel*), la Arbore (alături de *Apostoli*, la intrarea din pronaos în naos), la Părhăuți (intrarea în naos este flancată pe partea stângă de *Paisie* cu *Arhanghelul Mihail* și *Apostolul Petru*, iar pe partea dreaptă de *Evnosie* cu *Arhanghelul Gavriil* și *Apostolul Pavel*), la Voroneț (*Arhanghelii* flanchează intrarea în naos), la Moldovița (trecerea din pronaos în gropniță este flancată de cei doi *Arhangheli*, atât pe peretele din pronaos, cât și pe peretele din gropniță), la Probota²⁵ (la intrarea în gropniță, *Arhanghelii* sunt însoțiți de *Apostolii Petru și Pavel*), la Dobrovăț (alături de *Apostolii Petru și Pavel*, la intrarea în gropniță).

Iconografia din zona ușii naosului, la Bălinești și Arbore, sau din zona ușii gropniței, la Dobrovăț, Probota și Moldovița, îi reprezintă pe *Arhanghelii Mihail și Gavriil*, însoțiți de *Apostolii Petru și Pavel*, asociind păzitorii ușilor raiului și Apostolii, deținătorii cheilor acestor uși.²⁶

Reprezentări de sfinte femei

În bisericile analizate, din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș, există un număr considerabil de reprezentări de sfinte femei. Ele apar la Humor (în gropniță, lângă intrarea în naos, lângă ușa de intrare dinspre pronaos: *Sf. Marina* pe dreapta, o sfântă necunoscută pe stânga), Pătrăuți (*Sf. Tecla* și *Sf. Eufrosina*, pe peretele vestic al pronaosului, de o parte și de alta a intrării), Arbore (*Sf. Marina* în stânga, *Sf.*

Vasilisa în dreapta ușii de intrare, pe peretele sudic al pronaosului), Părhăuți (sfinte *mucenițe*, în pronaos, pe vest, în zona intrării).

Acestea sunt pictate în registrul inferior al pereților, de obicei în pronaos sau gropniță. Șirurile de sfinte femei, reprezentate în registrele inferioare ale pereților, se alătură celorlalte reprezentări de sfinți, formând împreună *Ecclesia*, decoratie care îndeamnă la parcurgerea sașiului, parcurgere însoțită de toți acești sfinți prezenți ca educatori (călugării), ca exemple de credință (mucenicii), ca rugători (ierarhii din altar) și ca mijlocitori.

Dintre reprezentările de sfinte femei, se evidențiază două cazuri care au un rol special în contextul portalurilor de trecere, anume *Sfânta Maria Egipteanca* reprezentată într-o scenă narativă, primind Sfânta Euharistie de la Zosima.²⁷ Este reprezentată în interacțiune cu arhitectura, în contextul ușii de trecere în naos sau la intrarea în pronaos și *Sfânta Marina* ca „ucigătoare de demoni”, reprezentată omorând demonul cu un ciocan. Este plasată de obicei lângă intrarea în biserică.

Mandyliion²⁸/ Sfânta Față

Tema iconografică a *Sfintei Fețe* este o importantă imagine *acheiropoieton*²⁹, care, potrivit unei tradiții stabilite în secolul al VII-lea, era singura imagine creată în mod miraculos de Hristos însuși, ca un fel de autoportret. De aceea a fost deseori citată ca dovadă a încarnării Sale și ca o justificare pentru poziția iconodulă: Însuși Hristos a susținut realizarea icoanelor Sale. *Scrisoarea către Abgar al Edesei* era singurul text scris de către Hristos. Până în a doua jumătate a secolului al VI-lea, obiectul principal de venerație nu era *Mandyliion*-ul, ci *Scrisoarea lui Hristos către Abgar al Edesei*. Funcția, inițial apotropaică³⁰ a acesteia, a fost ulterior transmisă și porții³¹ prin care scrisoarea împreună cu *Mandyliion* au fost aduse în oraș. Treptat, *Mandyliion* capătă o importanță sporită față de *Sfântul Text*, iar în 944 bizantinii solicită din Edessa doar *Mandyliion*-ul pe care îl duc la Constantinopol.³²

Scrisoarea către Abgar nu menționa Sfânta Față. Prima mărturie apare în *Istoria Eccleziastică*, a lui Evagrie, la sfârșitul secolului al VI-lea.³³ Povestea spune că Abgar, rege al Edesei, în secolul I, s-a îmbolnăvit și l-a rugat pe Hristos să vină să îl vindece, dar Hristos a dat mesagerului regelui o pânză pe care și-a apăsat fața și care a păstrat urma trăsăturilor feței Sale. *Mandyliionul* a devenit, astfel, prima icoană din istorie. Regele a fost vindecat de imaginea miraculoasă, care a rămas în oraș până în anul 944, când a fost mutată la Constantinopol și cumpărată, probabil de Ludovic al IX-lea, în 1247.³⁴

În general, trăsăturile lui Hristos de pe *Mandyliion*

sunt acelea ale lui Hristos Pantocrator, nefiind însă un bust. *Mandylion* ilustrează capul nibat al lui Hristos. Fața este pictată ca și cum ar fi imprimată pe o fâșie orizontală de pânză albă, cu franjuri, care este țesută câteodată cu motive geometrice sau șiruri ornamentale.³⁵

În majoritatea bisericilor moldovenești din secolele al XV-lea – al XVI-lea, tema *Mandylion* apare în luneta portalului care separă naosul de pronaos (Pătrăuți,³⁶ Voroneț, Bălinești, „Sf. Ilie” din Suceava, Neamț, Arbore, Părhăuți), sau de gropniță (Moldovița, Humor, Probotă). În această poziționare, *Mandylion* este deseori reprezentat alături de imaginea *Mâinii lui Dumnezeu* (la Arbore, Moldovița) care ține sufletele dreptilor și alături de *Sfânta Maria Egipteanca* primind Sfânta Euharistie de la Zosima (la Arbore, Voroneț, Moldovița, Humor, Neamț, Părhăuți). Astfel, *Sfânta Față* participă atât la misterul Judecății și al sfârșitului timpului, cât și la misterul euharistic.

Mâna lui Dumnezeu ținând sufletele dreptilor

În cazul analizat, al portalurilor de trecere, *Mâna lui Dumnezeu* protejează sufletele dreptilor și reprezintă o garanție a stabilității spirituale în rai: „Sufletele dreptilor sunt în mâna lui Dumnezeu și chinul nu se va atinge de ele.”³⁷

În iconografie, sufletele sunt reprezentate sub forma unor copii înfășați sau a unor figurine goale. Această imagine uniformizată sugerează egalitatea oamenilor după moarte. Reprezentarea sufletelor poate fi integrată și unor contexte exhatologice.

Mâna lui Dumnezeu, ca protectoare a sufletelor, este evocată în mai multe pasaje din Sfânta Scriptură sau în scrierile bisericești: „Și te-ai ridicat împotriva Stăpânului cerului și ai adus vasele templului Său înaintea ta, și ai băut vin din ele, tu și dregătorii tăi, femeile tale și concubinele tale, și ai preamărit dumnezei de argint, de aur, de aramă, de fier, de lemn și de piatră, dumnezei care nu văd, nici nu aud și nici nu cunosc nimic, iar pe Dumnezeu în mâna Căruia este suflarea ta și toate căile tale, nu L-ai cinstit”³⁸; „Ca pe un căruț dumnezeiesc suindu-vă strălucit peste sângeuirile voastre, cu bucurie v-ați suit la ceruri, și ați luat, din mâna cea purtătoare de viață, cununile biruinței”³⁹.

În spațiul moldovenesc, *Mâna lui Dumnezeu* ținând sufletele dreptilor este reprezentată în contextul intrării în naos, dinspre pronaos (Arbore) sau gropniță (Dobrovăț), în partea superioară a glafului portalului, sau în partea superioară a glafului portalului de intrare în gropniță, dinspre pronaos (la Probotă,⁴⁰ Humor). Teme asociate *Mâinii lui Dumnezeu* în acest context sunt *Împărtașania Sfintei Maria Egipteanca* (la Dobrovăț) de către Zosima și uneori *Mandylion* (la Arbore, Moldovița).D

Note:

1. Mircea Eliade, *Sacral și profanul*, București, Ed. Humanitas, 2017.
2. Alexei Lidov, cercetător contemporan, care analizează preponderent problema generării de spații sacre, propune termenul de „hierotopie”, definit astfel: „Hierotopia desemnează/analizează crearea de spații sacre, privită ca o formă specială de creativitate, și un domeniu al cercetării istorice, care dezvăluie și analizează exemplele particulare ale acelei creativități.” Vezi Alexei Lidov, *Hierotopy. The creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and a Subject of Cultural History* în *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia* (cuvânt înainte) editor Alexei Lidov, Moscova, Progress-tradition, 2006, p. 33.
3. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, în colecția *Scrieri * Traduceri de Pr. Prof. Dumitru Staniloae*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2017, p. 126.
4. „Iezechiele te-a văzut mai înainte pe tine, Preacurată, ușă neumblată, care deschizi ușile pocăinței tuturor celor deznădăjduiți”, în *Triodul*, ediția a VIII-a, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al BOR, 1986, p. 221.
5. Grigorie Palama, *Discurs despre intrarea în Sfânta Sfințelor și despre viața deiformă aici a atotpreacuratei Stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoare și Pururea Fecioara Maria*. Apud. Ioan I. Ică Jr., *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă a secolului XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei*, Sibiu, Ed. Deisis, 2008, p. 348.
6. Ioan 10: 9 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
7. Iezechiele 44: 1, 2 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, 1975.
8. Ioan 10: 9 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
9. Ioan 14: 6 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
10. Acest atribut al Maicii Domnului este folosit pentru a denumi tipul icoanei în care fața Maicii Domnului și a Pruncului se ating, capul ei se înclină cu afecțiune către Prunc, iar Pruncul își pune mâna în jurul gâtului Fecioarei. Vezi *The Oxford Dictionary of Byzantium*, editor Alexander P. Kazhdan, vol. 3, New York, Oxford University Press, 1991, p. 2171; Constantine Cavarinos, *Ghid de iconografie bizantină*, București, Ed. Sophia, 2005, p. 188.
11. Gheorghe Balș, *Maica Domnului Îndurătoare, în bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1930, p. 6-12.
12. Unde se pare că ar fi existat mai multe icoane diferite ale Maicii Domnului.
13. De obicei, Fecioara ține Pruncul în mâna stângă, iar cu mâna dreaptă arată spre El.
14. Vezi Virgil Vătășianu, *Considerații privind originea și semnificația „Orantei”*, în *Studii de artă veche românească și universală*, București, Ed. Meridiane, 1987, p. 103-105.
15. Vezi Figura 1.
16. Vezi Figura 2.
17. Introdus în folosirea uzuală numai spre sfârșitul secolului al XIX-lea, de către istoricul de artă rus I. Kirpičnikov.

18. Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, Ed. Meridiane, 1979.
19. Deisis arhierescă/imperială apare în zona Ohridei, în jurul anului 1330, „cu scopul de a-l exalta pe Hristos ca adevăratul autor și actor al Liturghiei”. Vezi Elisabeta Negrău, *Deisis în pictura românească a secolelor XIV-XVIII. Teme și semnificații*, în *Revista teologică*, serie nouă, anul XXI (93), aprilie-iunie, nr. 2/2011, Sibiu, ed. Andreiana, p. 47.
20. Vezi Figura 3.
21. Vezi Figura 4.
22. Sfântul Dionisie Areopagitul, *op.cit.*, p. 28.
23. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *op.cit.*, p. 138-139.
24. Cultul lui Mihail este bazat pe funcția militară a acestuia, de adversar triumfător al Satanei, dar și pe cele de psihopomp și arhanghel al Judecării de Apoi.
25. Vezi Figura 5.
26. „Și Eu îți zic ție, că tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Biserica Mea și porțile iadului nu o vor birui. Și îți voi da ție cheile împărăției cerurilor și orice vei lega pe pământ va fi legat și în ceruri, și orice vei dezlega pe pământ va fi dezlegat și în ceruri”. (Matei, 16: 18-19 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*).
27. Vezi Figura 6.
28. *Mandylion* este pânza, despre care se crede că poartă întipărit chipul lui Hristos. Este venerată în Biserica Ortodoxă Răsăriteană. Vezi *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, p. 1282.
29. *Acheiropoieton/acheiropoietia*: (despre obiecte) nefăcute de mâna omului. Aplicat imaginilor persoanelor sfinte, care au apărut în mod miraculos. Vezi *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, pag. 12.
30. Înțeleasă chiar din textul scrisorii: „Your city shall be blessed and no enemy shall ever be master of it.”, Apud. Alexei Lidov, *Holy Face, Holy Script, Holy Gate. Revealing the Edessa paradigm in Christian imagery*, în *Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, editor Anna Rosa Calderoni Masetti, Veneția, 2007, p. 195.
31. Arhiepiscopul de Edessa menționează că: „Until the present day no unclean and no one in sadness passed through that gate, and no dead body is taken out through that gate.”, Apud. *Ibidem*, pag. 196.
32. *Ibidem*, p.196-197.
33. *Ibidem*.
34. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, p. 1282-1283.
35. *Ibidem*.
36. Vezi Figura 7.
37. Înțelepciunea lui Solomon, 3: 1 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
38. Daniel, 5: 23 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
39. Ziua 1 în *Mineiul Lunei Iunie*, ediția a III-a, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1927, p. 15.
40. Vezi Figura 8.

Bibliography:

- Biblia sau Sfânta Scriptură* (The Holy Bible). București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, 1975.
- Dionisie Areopagitul, Sfântul. *Opere Complete* (Complete Works). București, Editura Paideia, 1996, 288 p.
- Maxim Mărturisitorul, Sfântul. *Mistagogia*. În colecția: *Scrieri * Traduceri de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2017, 236 p.
- Mineiul Lunei Iunie* (The Menaion, Month of June). Ediția a III-a, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1927.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor Alexander P. Kazhdan, New York, Oxford University Press, 1991.
- Triodul* (The Lenten Triodion). Ediția a VIII-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1986.
- Bals, Gheorghe. *Maica Domnului Îndurătoarea, în bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea* (Our Lady of Tenderness in Moldavian churches of the 16th century). București, 1930
- Cavarnos, Constantine. *Ghid de iconografie bizantină* (Byzantine Iconography Guide). București, Ed. Sophia, 2005, 240 p.
- Dionisie din Furna. *Carte de pictură* (The Painter's Manual). București, Editura Meridiane, 1979.
- Eliade, Mircea. *Sacru și profanul* (The Sacred and the Profane). București, Editura Humanitas, 2017, 168 p.
- Lidov, Alexei. *Hierotopy. The creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and a Subject of Cultural History*. În: *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, (cuvânt înainte), editor Alexei Lidov, Moscova, Progress-tradition, 2006, p. 33-58.
- Lidov, Alexei. *Holy Face, Holy Script, Holy Gate. Revealing the Edessa paradigm in Christian imagery*. În: *Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, editor Anna Rosa Calderoni Masetti, Veneția, 2007, p. 195-212.
- Negrău, Elisabeta. *Deisis în pictura românească a secolelor XIV-XVIII. Teme și semnificații* (Deisis in the Romanian Painting of the 14th - 18th Centuries. Themes and Meanings). În: *Revista teologică*, serie nouă, anul XXI (93), aprilie-iunie, nr. 2/2011, Sibiu, Editura Andreiana, p. 47-63.
- Ică, Ioan I. Jr. *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă a secolului XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei – studii și texte* (Virgin Mary in the 20th Century Theology and in the Hesychastic Spirituality of the 14th Century: Gregory Palamas, Nicholas Cabasilas, Theophanes of Nicaea – Studies and Texts), Sibiu, Editura Deisis, 2008, 640 p.
- Vătășianu, Virgil. *Considerații privind originea și semnificația „Orantei”* (Considerations on Origin and Significance of the 'Orans'). În: *Studii de artă veche românească și universală*, București, Editura Meridiane, 1987, p. 103-105.

Figura 1. Maica Domnului orantă Blachernitissa, deasupra portalului de est din pronaos, Pătrăuți (arhiva personală).

Figura 2. Sfântul Ilie, timpanul portalului de intrare, Sfântul Ilie din Suceava (arhiva personală).

Figura 3. Deisis arhieresc, în dreapta portalului estic al gropniței, Moldovița (arhiva personală).

Figura 4. Sfânta Cruce, pe partea nordică a glafului portalului vestic al gropniței, Probota (arhiva personală).

Figura 5. Arhanghelii Mihail și Gavriil, flanchează intrarea în gropniță, Probota (arhiva personală).

Figura 6. Împărtașania Sfintei Maria Egipteanca, deasupra portalului vestic al pronaosului, Pătrăuți (arhiva personală).

Figura 7. Mandylion, luneta portalului vestic al naosului, Pătrăuți (arhiva personală).

Figura 8. Mâna lui Dumnezeu ținând sufetele morților, partea superioară a glafului portalului vestic al gropniței, Probota (arhiva personală).